

KLASİK MANTIKTA ÖNERMELER VE HALİDİ'NİN ÖNERME ANLAYIŞI

Muharrem ÖZKAYA*

Öz

Ahmed b. Süleyman el-Halidi, XIX. yüzyılda yaşamış bir mutasavvıftır. Halidiyye tarikatına mensubiyetinden dolayı Halidi lakabıyla tanınır. Kendisi bir hadis âlimi, dil bilimcisi, edip ve şair olan çok yönlü bir şahsiyettir. Biz bu çalışmamızda onun *Kifâyetü'l-Mübtedî et-Tahkîk fi Fenn-i İlmî'l-Mantık adlı* eseri içinde yer alan ve mantığın en önemli konularından biri olan önermeler konusunu incelemeye çalıştık. Halidi konuya önce tariflerle başlamaktadır. Daha sonra önermeleri *yüklemli ve şartlı* olarak iki kısma ayırmaktadır. Eserde önermeler arası ilişkiler içinde yer alan *çelişik ve düz döndürme* konuları da izah edilmektedir. Detaylı bir şekilde incelenen bu bölümleri biz de makalemizde ayrıntılı olarak göstermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler : Ahmed b. Süleyman el-Halidi, Tasavvuf , Mantık, Önermeler Mantığı

Aussagen in Der Klassischen Logik und Halidis Auffassung Von Aussagenlogik

Zusammenfassung

Der vielseitige Gelehrte Ahmed b. Süleyman el-Ervadi war ein Mystiker aus dem XIX. Jahrhundert, der aufgrund seiner Zugehörigkeit zum Halidiyye-Orden mit dem Beinamen Halidi bekannt war und neben seinem Wirken als Hadith- und Sprachwissenschaftler auch als begabter Dichter und Literat galt. In der vorliegenden Arbeit haben wir, ausgehend von seinem Werk *Kifâyetü'l-mübtedî'l-mütehakkık fi fenn-ilm'l-mantık*, eines der wichtigsten Themen der Logik, also die Aussagen, behandelt. Halidi tritt in das Thema mit einer Definition ein und unterteilt im Anschluss die Aussagen in zwei Arten: prädikative und konditionale. Wir gehen im vorliegenden Artikel detailliert auf diese Abschnitte ein, welche in dem erwähnten Werk ebenfalls umfassend dargestellt sind. Auch die Themen „Kontradiktion“ und „einfache Umwandlung“, die sich im Werk in dem Kapitel „Beziehungen zwischen Aussagen“ befinden, werden mit Beispielen dargestellt.

Schlüsselwörter: Ahmed b. Süleyman el-Halidi, Sufismus, Logik, Aussagenlogik

Giriş

Klasik mantığın en önemli konularından biri olan önermeler, kıyaslara hazırlık olarak da ele alınmaktadır. Önermelere, kavramların bir anlam taşıması, hüküm ve kıyasları oluşturmak ve onlarda kesin bir sonuç elde etmek için ihtiyaç duyulur. Dolayısıyla kavramlar önermeler için, önermeler de akıl yürütmeler (kıyas) için bir ön hazırlık olmaktadır.

Biz ise *Klasik Mantıkta Önermeler ve Halidi'nin Önerme Anlayışı'nı* inceleme konusu yaparak, mantığın en önemli konularında biri olan önermelerin, XIX. yüzyılda yaşamış bir mutasavvıfın kaleminden nasıl değerlendirildiğini ortaya çıkarmaya çalışacağız. Müellifimiz Ahmed bin Süleyman el-Halidi, Lübnan'ın kuzeyinde yer alan Trablusşam'ın Ervad kasabasında doğmuştur.

* SBE Sakarya, Yüksek Lisans Öğrencisi (muharremozkaya28@hotmail.com).

Ervadi olarak da bilinen müellif, Halidiyye tarikatına mensubiyetinden dolayı *Halidi* lakabıyla tanınmaktadır. Halidiyye tarikatının kurucusu Mevlana Halid el-Bağdadi'nin son halifelerindendir. Onun önerme anlayışını da kendisinin Arapça olarak kaleme aldığı *Kifayetü'l-Mübtedî et-Tahkîk Fi Fenn-i İlmî'l-Mantık*¹ adlı eserinden yararlanarak değerlendireceğiz. Halidi, tasavvufçuluğunun yanında şair ve edip kimliğiyle de tanınan, ayrıca hadis ve belagat alimi olan bir şahsiyettir. Onun daha çok tasavvuf ile alakalı eserler verdiğini görmekteyiz.²

Klasik Mantıkta Önermeler

Önermeler, kısaca yargı bildiren cümlelerdir. Aristoteles önermeyi; “Bir şey hakkında, bir şeyi tasdik veya inkar eden söz” olarak tanımlamaktadır.³ Ebheri ise önermeyi; “Söyleyene; o, sözünde doğru söyleyicidir veya yalan söyleyicidir demek sahih olan sözdür” şeklinde tanımlamaktadır.⁴ Ahmet Cevdet Paşa da; “Önerme bir (hüküm bildiren) sözdür ki, onu söyleyene, ‘bu, sözünde doğrudur veya yanlıştır; yani bu söz vakiya uygundur veya değildir’ demek doğru olur” şeklinde önermeyi *İsagoci*' deki gibi tarif ederken, Gelenbevi de yine aynı doğrultuda tarif etmektedir.⁵ Halidi de önermeyi; “Bir şey hakkında hüküm vermektir” şeklinde tarif etmektedir.⁶

Biz düşüncemizi en yaygın biçimiyle dil ile ifade ederiz. Dil ise birtakım semboller sistemidir. Bu semboller ister dilde kelimeler şeklinde olsun, ister birtakım sembol ve işaretlerle olsun, konu ve nesnelerin ifadelerinin, bunların belli kurallara göre sıralanmasından meydana gelir. Önerme doğru veya yanlış olabilen bir cümledir. Doğru veya yanlış olabilen cümleler ise yalnızca yargı bildiren cümlelerdir. Bu anlamda önermeler bir cümledir, ancak her cümle bir önerme değildir. Çünkü cümle bazen bir soru, bazen emir, bazen

- 1 Halidi, *Kifayetü'l-Mübtedî et-Tahkîk fi Fenn-i İlmî'l-Mantık*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 860/1, vr. 1b-18a. (Çalışmamızın konusu olan esere bundan sonra dipnotlarla yapacağımız atıflarda eserin kısaltması için *Kifaye* ifadesini kullanacağız.)
- 2 Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz.; Mehmed Zahid Kevseri, *Altun Silsile*, Terc. M.Vehbi Şahinalp, M.Zahid Karanfil, İzmir, Baskı: Silm Matbaası, 1982, s. 100-106.; İrfan Gündüz, *Ahmed Ziyüddin Gümüşhanevi*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1984, s. 38; İrfan Gündüz, *Büyük İslam ve Tasavvuf Önderleri*, İstanbul: Vefa Yay., 1993, s. 298; Abdurrahman Memiş, *Halid el-Bağdadi ve Anadolu'da Halidilik*, İstanbul: Kitabevi, 2000, s. 39-40; Ramazan Muslu, *Anadolu'da Tasavvuf Yolları*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, s. 110.
- 3 Aristoteles, *Organon III, Birinci Analitikler*, çev. Hamdi Rağıp Atademir, İstanbul: MEB Yay., 1996, s. 3.
- 4 Ebheri, *İsagoci*, (*Mantık, İsagoci Tercümesi*), çev. Talha Alp, İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007, s. 22.
- 5 Ahmet Cevdet Paşa, *Miyar-ı Sedat*, sad. Hasan Tahsin Feyizli, Ankara: Fecr Yayınevi, 1998, s. 63; Gelenbevi, *Mizanu'l-Burhan*, Abdünnafi Tercümesi, İstanbul, 1297, c. II., s. 4.
- 6 Halidi, *Kifaye*, vr. 5b.

dilek veya bazen de bir bildiri şeklinde ortaya çıkabilir. Örneğin; “Ahmet bugün ödevini yaptı mı?” cümlesi bir soru cümlesidir. “O kalemi yerden al!” cümlesi emir cümlesidir. “Ah! Şu sınavı bir kazanabilsem” cümlesi bir istek cümlesidir. “Ayşe çok çalışkandır” cümlesi de bir şey hakkında bilgi ve yargı veren cümledir.

Buradan hareketle şu sonuca varabiliriz: Yalnızca bir iddiayı, yargıyı, öneriyi ve bildiriye dile getiren cümlelere *önerme* denir. O halde önermeler bir doğruluk değeri taşırlar. Yani ya yanlış, ya da doğru olurlar.⁷ Buna göre *iyi, güzel* gibi ifadeler bir yargı dile getirdikleri halde önerme sayılmazlar, çünkü bunlar doğruluk veya yanlışlık değeri taşımazlar. Doğruluk-yanlışlık değeri, özne ile yüklem arasında bir bağlaç vasıtasıyla ilişki kurarak, bir yargı dile getiren cümleler için mümkündür.⁸

Önermelerin Öğeleri ve Doğruluk Değerleri

Önerme tam bir cümle olduğuna göre üç terimden oluşur: Özne, yüklem ve bağ. Bağa, klasik mantıkçılar *kopula* der. Örneğin, “Deniz dalgalıdır” önermesinde ‘deniz’ özneye, ‘dalga’ yükleme ve ‘dır’ eki de bağa karşılık gelir. Özne ile yüklem arasında bir tür ya evetleme ya da değilleme ilişkisi vardır. Aristoteles’e göre önermede bir şeye bir şey ya evetlenir ya da değillenir. Örneğin, “Tebeşir beyazdır” önermesinde tebeşire beyaz olması yüklenerek bir şey kabul ettirilmiştir, yani evetlenmiştir.⁹

Özne-yüklem ilişkisini İbn Sina şöyle değerlendirmektedir: İster olumlu, ister olumsuz olsun, önerme ve ona benzeyen şeyde yüklemün özneye olan bağıntısı, ya gerçek durumda varlığı zorunlu bir bağıntıdır. Örneğin, “İnsan canlıdır veya insan canlı değildir” önermesindeki ‘canlı’ lafzı gibi. Ya da yokluğu zorunlu olan bir bağıntıdır. “İnsan taşır veya insan taş değildir” önermesindeki ‘taş’ lafzı gibi. Veya ne varlığı, ne yokluğu zorunlu bir bağıntıdır. Örneğin, “İnsan yazıcıdır veya insan yazıcı değildir” önermesindeki ‘yazıcı’ lafzı gibi.¹⁰ Hükümsüz bir önermenin olamayacağını söyleyen Gelenbevi, hüküm için de; “kendisi üzerine hükmolunacak bir şey ile kendisiyle hükmolunacak diğer bir şeyin var olmasının zorunlu” olduğunu ifade eder. Buna göre *mahkum aleyh* ile *mahkum bih* (konu-yüklem) önermenin maddesi, bunları birbirine bağlayan *hüküm* ise önermenin sureti olmaktadır.¹¹

7 Abdülkadir Çüçen, *Klasik Mantık*, Bursa, 2004: Asa Kitabevi, s. 89.

8 Necip Taylan, *Anahatlarıyla Mantık*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008, II. Basım, s. 163.

9 Abdülkadir Çüçen, *a.g.e.*, s. 91-92.

10 İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005, s. 30.

11 Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevi’nin Mantık Anlayışı*, İstanbul: MEB Yay., 1993, s. 43.

Mantık, önermeleri ve önermeler arasındaki ilişkileri konu edinir. Doğru veya yanlış bir yargı ortaya koymayan soru, emir, temenni ve bunlar arasındaki ilişkiler ile uğraşmaz. Çünkü mantığı ilgilendiren, verilen bir hükmün dayanaklarının ne olduğu ve bu dayanaklar kabul edildiğinde varılan hükmün geçerli olup olmayacağıdır. Önerme olmanın ilk şartı anlamlı olmayı ve sözdizimi kurallarına uymayı gerektirir. Aksi halde bir cümlenin önerme olduğunu iddia etmek imkansızdır. Çünkü her önerme bir doğruluk değerine sahiptir. Ancak önerme, anlamlı olduğu sürece bir doğruluk değerine sahiptir. Bu da önermenin doğru veya yanlış değerlerinden birini alacağını ifade eder.¹² Aslında bir önermenin alacağı doğruluk değerini bulma ya da ona değer atfetme, mantıkçının görevi değildir. Önermenin doğru olup olmadığı bilgiye dayalı bir yorum olduğu için bu, bilim adamının görevidir. Önermenin doğruluğu ya olgusal, ya da mantıksal olarak kanıtlanır. Buna göre bazı önermelerin doğruluğu olgu ve deneyle, bazı önermelerin doğruluğu ise akıl, yani mantıkla sağlanır.

Mantıkçının görevi, doğruluğu herhangi bir yolla tespit edilebilecek bir önermeye eşdeğer olan önermeleri bulmaktır. Diğer bir ifadeyle, verilen bir önermeden mantıksal çıkarım kuralları yardımıyla, bu önermeye eşdeğer olan önermeleri tespit etmektir. Bunun için de çıkarım kurallarına ihtiyaç vardır. İkinci olarak, eşdeğeri elde edilecek önermenin özelliklerinin bilinmesine de ihtiyaç vardır. Çünkü her önerme, sahip olduğu özellikler çerçevesinde yeni önermelerin elde edilmesine imkan verebilir.¹³

Klasik mantıkta önermeler hakkındaki bu girişten sonra Halidi'nin önerme anlayışına geçebiliriz.

Ahmed b. Süleyman el-Halidi'nin Önerme Anlayışı

İslam tarihine baktığımızda mantığın sadece filozoflar ve mantıkçılar tarafından değil aynı zamanda hukukçular, kelamcılar ve tasavvufçular tarafından da ilgilenilen bir ilim dalı olduğunu görmekteyiz. Bu da aslında mantığın bütün ilimler için çok önemli olduğunu, mantığın sadece filozoflar ve mantıkçılar tarafından incelenmediğini göstermektedir. Bu anlamda XIX. yüzyılda yaşamış bir mutasavvıf olan Halidi'nin de mantıkçı olmamasına rağmen, kısaca *Kifayetü'l-Mübtedi et-Tahkik fi Fenn-i İlmi'l-Mantık* isimli risalesinde mantığın hemen hemen bütün konularını ele aldığını söylemek mümkündür.

Konumuzun ilk kısmında verdiğimiz tariflerden anlaşılıyor ki, bir şeyin önerme olabilmesi için iki veya daha fazla terimle yapılmış olması ve mutla-

12 Aristoteles, *Organon II, Önerme*, çev. H. R. Atademir, İstanbul: MEB Yay., 1996, s. 16.

13 Şafak Ural, *Temel Mantık*, İstanbul: Çantay Kitabevi, II. Basım, 1995, s. 50.

ka doğru veya yanlış olması gerekir. Bu nedenle önerme dua, emir ve soru gibi sözlerden ayrılmaktadır. Halidi, önerme konusunun girişinde “Zeyd ayaktadır” örneğini vererek önermeyi hüküm veren bir cümle olarak göstermiştir. Bu örnekten hareketle Halidi cümleyi şöyle incelemektedir: Mantıkçıların kazıyye (önerme) diye tabir ettikleri şeye Nahivciler haber cümlesi (mübteda-haber), beyan alimleri de müsned ve müsnedün ileyh, yani kendisine isnad edilen kişi ve isnad edilen olay, diye tabir ederler.¹⁴

İslam mantıkçılarına göre, bir önermede bağ kaldırıldığı zaman, iki tarafın, yani kendisine hükmedilen ile kendisi ile hükmedilenin alacağı şekle göre önermeler, yüklemli ve şartlı diye iki kısma ayrılırlar. Müellifimiz de önermeleri *yüklemli ve şartlı* olmak üzere iki kısımda incelemektedir. Halidi, yüklemli önermeleri *Şahsiyye (tekil), mühmele (belirsiz), tümel olumlu- tümel olumsuz, tikel olumlu-tikel olumsuz* (bunlara mahsura önermeler de denir), şeklinde dört kısımda ele almaktadır. Şartlı önermeleri de *bitişik şartlı ve ayrık şartlı* önermeler olarak iki kısımda incelemektedir. Ayrık şartlı önermeleri; *hem maniatü'l-cem, hem maniatü'l-hulu, sadece maniatü'l-cem ve sadece maniatü'l-hulu* önermeler olmak üzere üç kısımda incelemektedir. Aynı ayrımı Gazali ve Ebheri'de de görmekteyiz.¹⁵

Şimdi sırasıyla bu önerme çeşitlerini ele almaya çalışalım:

Yüklemli Önermeler

Batı mantıkçılarının *basit ve kategorik* dedikleri önermeler, İslam mantıkçılarının *yüklemli* dedikleri önermelerdir. Batı mantıkçılarının *bileşik* dedikleri önermeler ise, İslam mantıkçılarının *şartlı* dedikleri önermeler içindedir. Bu tür önermelerde bağ kaldırıldığı zaman geriye bir konu bir de yüklem olan iki terim kalır. “Ateş yakıcıdır” önermesindeki “dır” eki kaldırıldığında, ateş ve yakıcı terimleri tek kalır. Bunun anlamı basit önermelerde tek bir yargının olduğudur. Yüklemli önermeler nitelik bakımından olumlu ve olumsuz, nicelik bakımından tekil, tikel ve tümel olarak ayrılmaktadır.

Mantıkçıların en çok üzerinde durdukları önerme çeşidi *yüklemli* önermelerdir. Gazali yüklemli önermeyi iki cüzden meydana gelen önerme olarak izah etmektedir: Cüzlerden biri *konu (özne)* diye isimlendirilmektedir. Örneğin; “Evren sonradan değildir” önermesindeki ‘evren’ terimi konudur. Yüklemli önermeyi meydana getiren ikinci cüz ise *yüklem* diye isimlendirilir. Yüklem, haberdir. “Evren sonradan değildir” önermesindeki ‘sonradan ol-

14 Halidi, *Kıfaye*, vr. 5b.

15 Gazali, *Miyaru'l-ilm*, (nşr. Süleyman Dünya), Kahire, 1961, s. 110; Ebheri, *İşagoci*, (çev. Hüseyin Sarıoğlu), İstanbul: İz Yay., 1998, s. 65-66.

madır' terimi yüklemidir.¹⁶ Halidi'ye göre yüklemli önermenin birinci parçasına (kendisine hükmedilene) *mevzu* (konu=özne=mübteda), ikinci parçasına (kendisiyle hükmedilene) *mahmul* (yüklem=haber) denilir. Halidi konuyu şöyle izah etmektedir: "Zeyd ayaktadır" örneğinde özne (mevzu) olan Zeyd'e bir hüküm bina ediliyor. Yani ona 'kaimlik' veriliyor. Yüklem (mahmul) ise Zeyd üzerine yükleniyor.¹⁷ Müellif yüklemli önermeleri, "Zeyd ayaktadır" örneğinde olduğu gibi ya her iki tarafı da müfret olan önermeler, ya da "Zeyd'in babası ayaktadır" örneğindeki gibi her iki tarafı müfret veya müfret hükmünde olan önermeler şeklinde tarif etmektedir. Bu örnekte fiil cümlesi haberdır, müfret değildir ama müfret hükmündedir. Diğer tarafta izafet vardır (Zeyd'in babası). İzafet tamlamaları da cümle olmalarına rağmen müfret hükmündedir.¹⁸ Cürcani'de de aynı izahatı görmekteyiz.¹⁹

Halidi yüklemli önermeleri *Şahsiyye, Mühmele, Tümel ve Tikel* olmak üzere dört ayrı bölümde incelemektedir. Bu dört kısımdan her biri ya olumlu olur, ya da olumsuz olur. Bunlar eserde şöyle izah edilmektedir:

Şahsiyye (Tekil) Önermeler

Bunlar, özneleri belirli bir kişiye delalet eden yüklemli önermeler olmasından dolayı *tekil önermeler* de denir. Olumlu veya olumsuz olurlar. Bunlar, yüklemde söylenilenin öznedeki olduğunu bildiren önermelerdir. Klasik mantıkçılar, Aristoteles ve İbn Sina örneğinde olduğu gibi, tekil önermeleri tümel önermeler içinde değerlendirirler.²⁰

Halidi konuyu şöyle izah etmektedir: Örneğin; "Zeyd alimdir" veya "Zeyd alim değildir" gibi. Birinci örnekte alimlik Zeyd üzerine yüklenmekte, ikinci örnekte ise bu hüküm Zeyd'den kaldırılmaktadır. Yani olumluda da, yüklem özne üzerine yüklenmekte, olumsuzda da. "İnsan yazıcıdır" örneğinde, yazıcılığın insan üzerine yüklenmesi gibi. Bu örneğin olumsuzu olan "İnsan yazıcı değildir" önermesinde ise yazıcılığın insan üzerine yüklenmesi kaldırılmıştır. "Hiçbir insan taş değildir" örneğinde, yüklem olan taş olmanın insan üzerinden kaldırılması gibi.²¹ Örneklerde görüldüğü gibi tekil önermelerde, ister olumlu olsun ister olumsuz olsun, yüklemde söylenilen, öznedeki bulunmaktadır.

16 Gazali, *Makasıdu'l-Felasife*, (çev. Cemaleddin Erdemci), Ankara: Vadi Yay., II.Basım, 2002, s. 58., ayrıca bkz., *Miyaru'l-İlm*, s. 110.

17 Halidi, *Kıfaye*, vr. 6a.

18 Halidi, *Kıfaye*, vr. 6a.

19 Bkz. Muhammed Nasih Ece, *er-Risaletü'l-Kübra fi'l-Mantık* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniv. SBE, Sakarya 2011, s. 65.

20 Hilmi Ziya Ülken, *Mantık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniv. Ed. Fak. Yay., 1942, s. 104.

21 Halidi, *Kıfaye*, vr. 6b.

Mühmele (Belirsiz) Önermeler

Önermede konu tümel olup, fertlerin niceliği belirtilmemişse buna mühmele (belirsiz) önerme denir. Klasik mantıkçılar belirsiz önermeyi de kullananın kastına göre bazen tümel, bazen tikel gibi kabul ederler²². İbn Sina belirsiz önermeleri tikel önermeler içinde değerlendirmektedir. “İnsan beyazdır” önermesi gibi. Hüküm bütünde veya bir kısmında açık değildir.²³ Ahmet Cevdet’e göre de belirsiz önerme tikel önerme hükmündedir. Yani birinin doğru olduğu yerde diğeri de doğru olur. Bilim ve fenlerde belirsiz önerme, tikel önerme gibi kullanılır. Fakat edebiyatta bazen belirsiz önermenin tümel önerme gibi kullanıldığı olmuştur. Mesela, “Avrupa halkı çalışkandır” denildiğinde bütün Avrupalılar kastedilir. Fakat bu türlü edebiyat önermelerinin tümelliği örf ve âdete dayanır. Yoksa felsefi meseleler gibi kesin akli delillerle ispata dayanmaz.²⁴ Belirsiz önerme eğer tikeli gösteriyorsa zaten tikel olur. Eğer tümeli gösteriyorsa “tümel için doğru olan tikel için de doğru” olacağından yine tikel sayılabilir.

Halidi’ye göre bunlar öznesi tümel olan önermelerdir. Fakat tümel olan bu öznenin, geneli mi yoksa onun bir kısmını mı kastettiği açık değildir. Zaten bu detay eksikliğinden dolayı bu önermeye *mühmele (belirsiz)* denilmektedir. Örneğin; “İnsan canlıdır.” “İnsan canlı değildir.” Örneklerde ‘insan’ kelimesindeki elif-lam takısı (el-insanü) genel manasındadır. Fakat burada genelin hepsi mi yoksa bazısı mı olduğu açık değildir.²⁵

Tümel ve tikel olan diğer iki önerme türü, mantık kitaplarında *Mahsurat-ı Erbaa* (Mahsura: Önermede konunun nicelik açısından belirtilmesi) adıyla geçer. Bunlara *müsevvera* da denir. Bunlar öznelere bakımından belirli önermelerdir ve tümel olumlu-tümel olumsuz, tikel olumlu-tikel olumsuz şeklinde isimlendirilirler. Tikele göre tümelde, olumsuzza göre olumluda üstünlük olduğundan *dört mahsura* önermenin en üstünü *tümel olumlu*; en zayıfı da *tikel olumsuz* önermedir.²⁶

Tümel Önermeler (Külliyeye-i Müsevvera)

Bir önermede konunun fertlerinin niceliğinin belirtilerek bunların tümünün kastedilmesine *tümel önerme* denir. Bunların olumlularının başında *hepsi*, *tüm*, *bütün* gibi ifadeler gelir. Olumsuzlarının başında ise *hiçbir*, *hiçbiri* gibi ifadeler gelir. Olumlu veya olumsuz olurlar. Halidi konu ile alakalı şu ör-

22 Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara: Vadi Yayınları, 2009, s. 64.

23 İbn Sina, *En-Necat*, (tahk. Muhyiddin Sabri el-Kürdi), Mısır, h. 1331, s. 19., İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, s. 23.

24 Ahmet Cevdet Paşa, *Miyar-ı Sedat*, s. 74-75.

25 Halidi, *Kıfaye*, vr. 6b.

26 Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 72.

nekleri vermektedir: “Bütün insanlar canlıdır” veya “İnsanlardan hiçbiri taş değildir” gibi önermeler tümel olumlu (mucibe-i külliye) ve tümel olumsuz (salibe-i külliye) dur.²⁷

Tikel Önermeler (Cüz’iyye-i Müsevvera)

Bir önermede konunun fertlerinin niceliğinin belirtilerek bunların bir kısmının kastedilmesine *tikel önerme* denir. Bunlar baş tarafında *bazı, birtakım* gibi lafızların olduğu önermelerdir. Bunlar da olumlu (mucibe-i cüz’iyye) veya olumsuz (salibe-i cüz’iyye) olurlar. Halidi bunlara da şu örnekleri vermektedir: “Bazı insanlar canlıdır” veya “Bazı insanlar canlı değildir” gibi.²⁸

Belirli önermelerin, Ebheri ve Gazali gibi alimlerin klasik mantık eserlerinde de olumluluk ve olumsuzluk bakımından dört grupta incelendiğini görmekteyiz.²⁹

Şartlı Önermeler

Bir önermede bağ kaldırıldığı zaman iki tarafta birer hüküm kalırsa bu tip önermelere *şartlı önermeler* denir. Bu durumda şartlı önermeler birden fazla yargı bildirirler. Bu tür önermelerde yargı bir şarta bağlıdır ve aralarındaki bağ kaldırıldığı zaman iki tarafta birer terim değil, birer küçük cümle kalır, yani birer yargı bildirirler. “Hava yağmurlu ise etraf ıslaktır” önermesi şartlı bir önermedir. “İse” bağı kaldırıldığında, bir tarafta “Hava yağmurludur”, diğer tarafta “etraf ıslaktır” cümlecikleri kalır.³⁰ Şartlı önermelerin birinci cümlesine (kendisine hükmedilene) *mukaddem*, ikinci cümlesine (kendisiyle hükmedilene) de *tali* denir. Müellif eserde, “Eğer güneş doğmuşsa gündüz de vardır” örneğini vermektedir. Burada “güneş doğmuşsa” bir cümledir (fiil-fail), “gündüz de mevcuttur” ifadesi de bir cümledir ve o da öznesi (mevzu) ve yüklemi (mahmul) olan bir cümledir (mübteda-haber). Halidi bu önermelerin şart olarak isimlendirilmesinin sebebini, birinin varlığının, diğerinin varlığına bağlı olmasına dayandırmaktadır. Bunu da *bitişik şartlı* diye ifade etmektedir. Bitişik şartlı önermelerin “in” şart edatı ile kullanıldığını belirterek, daha sonra *ayrık şartlı* önermelerden bahsetmektedir. Bu önermelerin de “imma” şart edatı ile kullanıldığını ifade etmektedir.³¹

Halidi şartlı önermeleri yukarıda da ifade edildiği gibi iki kısımda incelemektedir: *Bitişik Şartlı* ve *Ayrık Şartlı Önermeler*. Bunların her ikisi de olumlu veya olumsuz olurlar.

27 Halidi, *Kıfaye*, vr. 6b.

28 Halidi, *Kıfaye*, vr. 6b, 7a.

29 Ebheri, *İsagoci*, çev.Talha Alp, s. 27-28; İbrahim Çapak, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara: Elis Yayınları, 2005, s. 114-115.

30 İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara: Elis Yayınları, 2007, s. 113.

31 Halidi, *Kıfaye*, vr. 6a.

Bitişik Şartlı Önermeler (Kaziyye-i Şartiyye-i Muttasıla)

Eğer şartlı önermede, mukaddem (önce gelen) ile talinin (sonra gelen) olumluda birleşmesi ve olumsuzda birleşmemesi ile hükmolunursa buna *bitişik şartlı önerme (kaziyye-i şartiyye-i muttasıla)* denir. Bu önermeler Arapça’da genellikle, *eğer, şayet, her ne zaman* anlamına gelen *lev* ve *in* gibi şart edatlarıyla ifade edilen hükümlerdir.³²

Halidi, yukarıda geçtiği gibi bu önermelerin “in” şart edatı ile kullanıldığını belirtmektedir. Müellife göre, bu önermelerde iki önermeden biri diğerinin gereği olarak var olur. Yani iki önermeden, birinci önermenin doğru olduğuna bakılarak, ikinci önermenin de doğru olduğuna hükmedilir. Yukarıdaki örneğe göre, “Eğer güneş doğarsa”, bu birinci cümle; “Gündüz mevcuttur”, bu da ikinci cümledir. Burada görüldüğü gibi varlığı birbirine bağlı olan iki önerme vardır. Gündüzün meydana gelmesi güneşin doğmasına, güneşin doğması da gündüzün varlığına sebep olmaktadır. Tersisi de aynı şekildedir.³³

Halidi, eserinde bitişik şartlı önermelerin olumlu ve olumsuzuna değinmemiştir. Biz kısaca açıklamayı uygun gördük.

Bitişik şartlı önermeler olumlu veya olumsuz olabilirler:

Bitişik Şartlı Olumlu Önermeler (Kaziyye-i Şartiyye-i Muttasile-i-Mucibe):

Mukaddem ve talinin olumluda birleşmesi ile meydana gelir. Örnek: “Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur.” (Olumlu bitişik şartlı). Bu önermede “güneş doğar” mukaddimesi ile “gündüz olur” talisi birleştirilmiştir. Buna göre iki önerme birleştirilmiş ve “Güneş varsa, gündüzün de olacağı bildirilmiştir.

Bir başka örnek: “Eğer alem hadis ise onun bir yaratıcısı vardır.” Aynı şekilde “alem hadis” mukaddimesi ile “yaratıcısı vardır” talisi olumluda birleşmişlerdir.

Bitişik Şartlı Olumsuz Önermeler (Kaziyye-i Şartiyye-i Muttasile-i-Salibe):

Mukaddem ile tali arasındaki gerekli bitişikliğin kaldırılması ile meydana gelir. Yani mukaddem ile talinin olumsuzda birleşmemeleri ile hükmolunan bitişik şartlı önermelerdir. Örnek: “Eğer güneş doğmuş ise gece olur değildir.” (Olumsuz bitişik şartlı). Bu önermede “güneş doğar” mukaddimesi,

32 İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, s. 113.

33 Halidi, *Kifaye*, vr. 7a.

“değildir” olumsuzluk eki ile “gece olur” talisinden uzaklaştırılmış, yani ikisinin bir arada bulunmaması ile hükmolunmuştur.

Sonuç olarak; Bitişik şartlı olumlu önermelerde mukaddem ile talinin birleşmesi, bitişik şartlı olumsuz önermelerde ise birleşmemesi yönünde hüküm olunmuştur.³⁴

Ayrık Şartlı Önermeler (Kaziyye-i Şartiyye-i Munfasıla)

Şartlı önermelerde, mukaddem ile talinin birbirini yok edecek bir yargıda bulunduğu önermelere *ayrık şartlı önermeler* denir. Bitişik şartlı önermelerde mukaddem ile talinin birleşmesi gerektiği halde, ayrık şartlı önermelerde ayrılmaları gerekir. Bu tip önermelerin olumsuzunda, önermeyi meydana getiren iki tarafın ayrılmasının meydana gelmesi, olumsuzunda ise ayrılmanın meydana gelmemesi ile hükmolunur. Halidi burada *inâd (zıtlık)* edatı olduğunu söylemektedir. O da yukarıda geçtiği gibi, Arapça’da genellikle “ya”, “ya da” anlamına gelen “imma” edatı ve bunun benzerleridir. Bu önermelerde mukaddem ile tali arasında zıtlık olduğu için bunlara *ayrık şartlı önermeler* denilmektedir. Müellif, eserde şu örneği vermektedir: “Sayı ya çifttir ya da tektir.” Yani bir sayı hem çift hem de tek olmaz. Ayrıca eserde şu örnekler de verilmektedir: “Zeyd ya sağdır ya da ölüdür.” Alem ya kadîmdir ya da hâdistir.”³⁵ Bu şartlı önermeleri oluşturan önermelerden ancak bir tanesi doğrudur. Yani biri diğerinden ayrılmak zorundadır.

Bunlar da olumlu ve olumsuz olurlar:

Ayrık Şartlı Olumlu Önermeler (Kaziyye-i Şartiyye-i Munfasile-i Mucibe):

Mukaddem ile tali arasında bir ayrılığın gerçekleşmesi ile olur. Örnek; “Ya gündüz olur yahut güneş batmış değildir.” “Bu sayı, şu sayıya ya eşittir ya da değildir”, önermeleri olumlu ayrık şartlı önermelerdir. Bu önermelerde mukaddem ve tali birbirini olumlu olarak yok etmektedir. Yani iki yargıdan yalnız biri doğrudur.

Ayrık Şartlı Olumsuz Önermeler (Kaziyye-i Şartiyye-i Muttasile-i Salibe):

Mukaddem ile tali arasındaki ayrılığın kaldırılması ile olur. Örnek; “Bir şey ya taş ya da ağaç olan değildir.” “İnsan ya Türk ya da Arap olacak değildir.” Bu örnekler olumsuz ayrık şartlı önermelerdir. Son örneğe baktığımızda, iki nisbetten birinin mutlaka bulunması gerekli olmadığına, bilakis insanın Türk ve Arap’ın dışında bir başka ırktan da olabileceğine hükmedilmiştir. Bu tür ayrık şartlı önermelerde mukaddem ve tali birbirlerini yok ederken

34 İbrahim Çapak, *Gazali’nin Mantık Anlayışı*, s. 111; Necati Öner, *Klasik Mantık*, s. 70., Ebheri, *İsagoci*, çev.Talha Alp, s. 24.

35 Halidi, *Kifaye*, vr. 7a.

aynı anda doğru da yanlış da olabilirler. Çünkü mukaddem ile tali arasındaki ayrılmanın olumsuz kılınması, yani ayrılmanın vuku bulmaması ile hükümlenmiştir.

Ayrık şartlı önermelerin bir de kendisini meydana getiren iki tarafın, yani mukaddem ile talinin, doğruluk ve yanlışlık ve birbiri ile olan ilişkileri bakımından çeşitleri vardır. Diğer mantık kitaplarında olduğu gibi Halidi de, bunları üç kısımda incelemektedir:

Hakikiye (Hem mâniatü'l-cem hem mâniatü'l-hulû) olan önermeler:

Eğer ayrık şartlı önermenin iki tarafı yani mukaddem ile tali arasında hem doğruluk hem de yanlışlık bakımından ayrıklık bulunursa ya da bu ayrıklığın olumsuzluğu ile hükmedilirse buna *hakikiye* denir ki, bu da *hem mâniatü'l-cem hem de mâniatü'l-hulû* anlamına gelir.³⁶ Buradaki ayrıklıktan maksat şudur: Eğer iki önermeden biri doğru ise diğeri yanlıştır. Yani tarafları meydana getiren önermeler aynı nesneye uygulandıklarında, ikisi birden doğru veya ikisi birden yanlış olamaz.

Halidi bu önermeleri şöyle izah etmektedir: Bunlar aynı anda bir şeyde ne birleşmesi (cem), ne de ayrılıp hiçbirinin bulunmaması (hulû) mümkün olmayacak şekilde birbirine zıt olan parçalardan oluşan *ayrık şartlı önermelerdir*. Örneğin; “Sayı ya tektir, ya da çifttir”, gibi. Bu örnekteki mukaddem olan ‘tek sayı’ olma hali ile tali olan ‘çift sayı’ olma halinin aynı rakamda birleşmesi mümkün olmadığı gibi, bir rakamda bu iki halin bulunmayıp üçüncü bir halin bulunması da mümkün değildir. Yani bir sayı hem tek, hem çift olmadığı gibi, ne tek, ne de çift olup bir başka şekilde bulunmaları da imkansızdır. Diğer bir ifadeyle, eğer iki önermeden biri doğru ise diğeri yanlıştır. İki birden doğru veya ikisi birden yanlış olamaz. Ayrıca bu önermenin olumsuzuna; “İnsan illa ki ya yazıcı ya da Türk olacak değildir” şeklinde bir örnek verebiliriz. Görüldüğü gibi örnekte önermenin cüzleri olan ‘yazıcı ve Türk’ kavramları arasında mezkur karşıtlık nefyedilmiş ve ikisinin bir insanda bulunabileceği ifade edilmek istenmiştir. Nitekim bir insan hem yazıcı, hem de Türk olabilir ki, bu cem noktasında karşıtlığın nefyi demektir.³⁷

Hakikiye önermede, mukaddem ile tali arasında ayrıklık bulunmaktadır. Bu ayrıklıklardan birisi kaldırıldığında hakiki olmayan ayrık şartlı önermeler elde edilir. Bunlar *maniatü'l-cem* ve *maniatü'l-hulu* diye ifade edilen önermelerdir.

36 Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 82; Necati Öner, *a.g.e.*, s. 72.

37 Halidi, *Kifaye*, vr. 7b; Ebheri, *İsagoci*, çev. Talha Alp, s. 32-33.

Mâniatü'l-cem olan önermeler:

Ayrık şartlı önermede mukaddem ile tali arasında bunların yalnız doğrulukları bakımından ayrıklık ile veya bu ayrıklığın olumsuz kılınması ile hükmolunan önermelere *maniatü'l-cem* denir.³⁸

Yani mukaddem ile tali aynı anda doğru olamazlar. Bu önermelerde ayrıklık önermenin olumluluğundadır. Olumsuzluğunda ise ayrıklık kalkar.

Halidi bu önermeleri de şöyle izah etmektedir: Sadece bir anda bir şeyde birleşmeleri mümkün olmayan *ayrık şartlı* önermelerdir. Örneğin; “Bu şey ya ağaçtır ya taşdır” gibi. Örnekte mukaddem olan ‘ağaç’ ile tali olan ‘taş’ arasında sadece bir anda bir şeyde birleşmemeleri noktasında karşıtlık bildirilmiştir. Yani bir şey aynı anda hem ağaç hem de taş olamaz. Aynı anda ikisinin bir arada olması doğru değildir. Ancak birlikte ayrı olmaları mümkündür. Yani ya biri doğru diğeri yanlış veya her ikisi birden yanlış olabilir. Olumlu olan bu önermelerde, doğruluk bakımından iki tarafın ayrıklığı ile hükmolunur. Olumsuz önermelerde ise bu ayrıklık olumsuz kılınmıştır. Yani olumsuz önermelerde her ikisi birden doğru olabilir. İkisi birden yanlış olamaz. Örneğin; “Şu şey illa ya ağaç ya ağaç olmayan, ya da taş olmayan bir şey olacak değildir.” Örnekte görüldüğü gibi mukaddem olan ‘ağaç olmayan’ ile tali olan ‘taş olmayan’ ın bir anda aynı şeyde birleşmemeleri nefyedilerek her ikisinin aynı anda bir şeyde birleşebileceği ispat edilmiştir. ³⁹ Bu örnek, klasik mantık kitaplarında, “Bir şey ağaç olmayan veya taş olmayan değildir” şeklinde yer almaktadır. Bu örnek, “Bu ağaç olmayandır” ve “Bu taş olmayandır” şeklinde iki ayrı önermeye ayrılır. Bu iki önermenin ikisi de doğrudur ve “değildir”le olumsuz kılınmıştır. Bu önermelerdeki olumsuzluk taraflara ait değil, aralarındaki ilişkiye bağlıdır. Örnek olarak alınan önermede, taraflar arasında doğruluk bakımından ayrıklık olumsuz kılınmıştır.⁴⁰

Mâniatü'l-hulû olan önermeler:

Ayrık şartlı olan bu önermelerde mukaddem ile tali arasında, bunların yalnız yanlışlıkları bakımından ayrıklık ile veya bu ayrıklığın olumsuz kılınması ile hükmolunan önermelere *maniatü'l-hulu* denir.⁴¹ Bu önermelerde ayrıklık önermenin olumsuzluğundadır. Önermenin olumluluğunda da ayrıklık kalkmaz.

Halidi, bu tür önermeleri de şöyle izah etmektedir: Parçaları, bir şeyden bir anda ayrılmaları mümkün olmayan *ayrık şartlı* önermelerdir. Yani ikisi-

38 Necati Öner, *a.g.e.*, s. 73.

39 Halidi, *Kıfaye*, vr. 7b; Ebheri, *İsagoci*, çev. Talha Alp, s. 33.

40 Necati Öner, *a.g.e.*, s.74-75.

41 Necati Öner, *a.g.e.*, s. 75.

nin bir arada olması mümkündür. Olumlu önermelerde aynı nesneye uygulandıklarında mukaddem ile tali ikisi birden yanlış olmaz, ya birisi veya ikisi birden doğru olabilir. Şu örnek mantık kitaplarında sık kullanılır: “Zeyd ya denizdedir veya boğulmuyordur.” Bunun tersi olmaz. Yani, “Zeyd karadadır ve boğulur” dediğimizde bu doğru bir önerme olmaz. İkisi bir arada olabilir. Yani, “Zeyd denizdedir ve o boğulmuyor.” O, gemide olabilir veya güzel yüzüyordur v.s. Bu örnekte mukaddem olan ‘suda olma’ hali ile tali olan ‘boğulmama’ hali arasında bir şeyde birleşmemeleri noktasında bir karşıtlık bildirilmiş değildir. Olumsuz önermede ise iki taraf birden yanlış olabilir. Örneğin; “Zeyd illa ya suda olmayacak, ya da boğulacak değildir.” Örnekte görüldüğü gibi Zeyd’e bir anda şu iki durumun, yani ‘suda olmak ve boğulmamak’ söz konusu olabileceği bildirilmiştir.⁴² Daha açık ifadeyle söyleyecek olursak, “Zeyd hem denizde olabilir hem de boğulmayabilir. Yani ikisi birlikte olabilir.

Sonuç olarak, *yüklemli önermeler* doğrudan bir şeyin bir vasıf veya fiille tavsif edildiğini; *bitişik şartlı önermeler* iki şey arasında bir irtibatın bulunduğunu; *ayrık şartlı önermeler* ise iki şey arasında bir karşıtlığın bulunduğunu anlatmak üzere geliştirilmiş kalıplardır. Tabii bu durum sözü edilen önerme türlerinin olumluları için geçerlidir. Olumsuzlarda durum bunun tam tersidir.⁴³

Önermeler Arası İlişki

İslam mantıkçıları önermeler arası ilişkiyi *ahkam-ı kazaya* adı altında incelemişlerdir. Halidi, önermeler arası ilişki konusunu, *çelişik önerme (tenakuz)* ve *önermelerin düz döndürülmesi (aks)* olarak iki başlık altında incelemiştir.

Önermelerde Çelişiklik ve Şartları

Konu ve yüklemleri aynı olan iki önerme, hem nitelik, hem nicelik bakımından birbirlerinden farklı iseler, bu önermeler çelişiktir. Tümel olumlu önermenin çelişigi tikel olumsuz, tümel olumsuz önermenin çelişigi ise tikel olumludur. Örneğin, “Bütün insanlar ölümlüdür” önermesinin çelişigi, “Bazı insanlar ölümlü değildir” olur. Çelişik önermelerin biri doğru ise diğeri zorunlu olarak yanlıştır. Yukarıdaki ikinci önerme kesinlikle yanlıştır. Çünkü tümel olumlu önerme doğrudur. Aristoteles’e göre her tasdikın karşı olan bir inkarı, her inkarın da bir karşı tasdiki vardır. Tasdikın ve inkarın bu karşı oluşları çelişme olarak adlandırılır. Çelişme adı verilen bu karşı olma bütün olarak alınan, bütüncül bir konuyu ifade eden bir tasdikın, bütün olarak alınmamış olan aynı konuyu ifade eden bir inkara karşı olmasıdır.⁴⁴ Ebheri

42 Halidi, *Kıfaye*, vr. 7b; Ebheri, *İsagoci*, çev. Talha Alp, s. 33.

43 Ebheri, *İsagoc*, çev. Talha Alp, s. 25.

44 Aristoteles, *Organon II, Önerme*, s. 11-12.

çelişkiyi; “Zeyd yazıcıdır” ve “Zeyd yazıcı değildir” ifadesindeki gibi, “özü gereği biri doğru, diğeri yanlış olan iki önermenin olumluluk ve olumsuzluk açısından farklı oluşudur”, şeklinde tarif etmektedir.⁴⁵ Ahmet Cevdet Paşa çelişkiyi; “İki önermenin olumluluk ve olumsuzluğu (nitelik) yönünden birbirinden farklı olmasıdır ki bu farklılık (konu ve yüklemeleri bir olan) o iki önermenin birinin doğru, diğersinin yanlış olmasını gerektirir” şeklinde tarif etmiştir.⁴⁶ Halidi ise çelişkiyi lugatta; “Bir şeyin varlığı veya yokluğu anlamında bir şey” olarak tarif etmektedir.⁴⁷

Müellifimiz çelişik önermeleri şöyle detaylandırmaktadır: Bu önermeler ister müfret, isterse önerme şeklinde olabilir. Müfrede örnek; “Bekir” gibi. Bunun çelişği “Bekir değildir.” Önermeye örnek; “Bekir ayaktaadır.” Çelişği de “Bekir ayakta değildir”, gibi. Halidi mantıkçaların çelişik cümleyi tarifini de şöyle izah etmektedir: Çelişik cümle, iki cümlenin birbirine olumlu ve olumsuz açıdan ihtilafı olmasıdır. Yani eğer biri doğru ise diğersinin yanlış olması gerekir. Aksi de aynı şekilde.⁴⁸

Halidi çelişik önermeleri konusu *şahsi olması, belirsiz (mühmel) olması, tümel olumlu ve tümel olumsuz* olması yönünden şöyle değerlendirmektedir:

1. Önermenin konusu şahsi (tekil) ise:

Örnek;

Bekir yazıcıdır. (olumlu şahsi), bunun çelişği;
Bekir yazıcı değildir. (olumsuz şahsi)⁴⁹

Şahsi çelişik önermenin *karşit önermelerden* farkı, karşıt önermelerin, konusu ve yüklemi aynı olan *iki tümel* önermenin nitelik bakımından farklı olmasıdır.

Örnek;

Bütün insanlar ölümlüdür. (Doğru)
Hiçbir insan ölümlü değildir. (Yanlış)

Örneklerden de gördüğümüz gibi şahsi (tekil) önermenin olumsuzunu yanlış değildir. Çünkü Bekir yazıcı olmayabilir. Fakat karşıt önermenin olumsuzu yanlıştır. Çünkü ölümlü olmayan hiçbir insan yoktur. Ancak burada şunu ifade etmeliyiz; karşıt önermelerde, birinci önerme doğru ise , onun karşıtının yanlış olduğunu söyleyebiliriz. Fakat, birinci önerme yanlış ise, onun karşıtının doğru veya yanlış olduğunu söyleyemeyiz. Kaldı ki karşıt öner-

45 Ebheri, *İsağoci*, çev. H. Saroğlu, s. 69.

46 Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 87.

47 Halidi, *Kıfaye*, vr. 8a.

48 Halidi, *Kıfaye*, vr. 8a.

49 Halidi, *Kıfaye*, vr. 8a.

melerde bazen iki önerme de doğru veya yanlış olabilir. Mesela, “Bütün insanlar öğretmendir”, “Hiçbir insan öğretmen değildir”, gibi. Önermenin ikisi de yanlıştır. Ancak çelişik önermelerin ikisi birden doğru veya ikisi birden yanlış olmaz. Biri doğru ise diğeri zorunlu olarak yanlış olur.

2. Önerme belirsiz (mühmele) ise:

Bu önermelerin başında *hepsi*, *her ve bazı* gibi herhangi bir şey yoktur. Yani önermenin bütününe kapsayan bir tanım yoktur. Eğer kendisi olumlu ise onun zıddı olumsuz olur. Örneğin; “İnsan canlıdır” dediğimizde, bu önerme belirsiz ve olumludur. Çünkü başında bir şey yoktur. Onun zıddı ise, “İnsan canlı değildir” olur. Aksi de aynı şekilde.⁵⁰

3. Önerme tümel olumlu ise:

Örnek;

Bütün insanlar canlıdır. (tümel olumlu), çelişği ise tikel olumsuz olur;

Bazı insanlar canlı değildir.

Burada birinci önerme doğru, ikincisi yanlıştır.⁵¹

4. Önerme tümel olumsuz ise:

Tümel olumsuz bir önermenin çelişği tikel olumludur. Çünkü olumsuzun çelişği olumludur. Tümelin çelişği ise tikelidir.

Örnek;

Hiçbir insan canlı değildir. (tümel olumsuz), çelişği ise olumludur;

Bazı insanlar canlıdır. (tikel olumlu)

Burada da birinci önerme yanlış, ikinci önerme doğrudur.⁵²

Önermelerin Düz Döndürülmesi (Aks)

İslam mantıkçıları düz döndürme (aks-i müstevi) ve ters döndürme (aks-i nakiz) diye iki çeşit döndürmeden bahsederler. Düz döndürme, basit bir önermenin niteliğine ve doğruluk değerine dokunmadan konusunu yüklem, yüklemine de konu yapmaktır. Ters döndürme, bir önermenin niteliğine dokunmadan, konusunun çelişğini yüklem, yüklemine çelişğini de konusu yapmaktır. Çelişik, “...olmayan” kelimesiyle ifade edilir. Ters döndürme, ilimlerde ve kıyaslarda fazla kullanılmadığı için, Ebheri gibi bazı mantıkçılar üzerinde durmamıştır.⁵³ Müellifimiz de eserinde ters döndürmeye yer vermediği için biz sadece düz döndürmeden bahsedeceğiz.

50 Halidi, *Kıfaye*, vr. 8a.

51 Halidi, *Kıfaye*, vr. 8b.

52 Halidi, *Kıfaye*, vr. 8b.

53 İbrahim Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 132, 133.

Döndürme (aks), önermeler için son derece önemlidir. Çünkü delil bazen istenilen sonucun kendisine değil, onun döndürülmüş şekline karşılık gelir. Böylece sonuca ulaşmak mümkün olur. Yani bazen bir önermenin döndürmesini bildiğimizde kıyasın sonucunu da biliriz. Ayrıca bazı kıyaslar, döndürmenin sonucuna bağlı olarak daha açık hale gelir.⁵⁴

Düz döndürme, bir önermenin olumluluk ve olumsuzluğu, doğruluk ve yanlışlığı aynı kalarak, konusunu yüklem, yüklemine de konu yapmaktır. Döndürme yapılan ilk önerme öncül, dönüştürülmüş şekli ise sonuç olmaktadır. Böylece önermenin kendisinden ikinci bir önerme çıkarılmaktadır.⁵⁵ Halidi döndürmeyi; “önermenin mübtedasını haber, haberini de mübteda yapmak” şeklinde tarif etmektedir.⁵⁶

Halidi, düz döndürmelerde olumluluk ve olumsuzluğun aynen kaldığını belirterek, bunları tümel ve tikel olarak şöyle örneklendirmektedir:

1. Tümel olumlu önermenin düz döndürmesi:

Tümel olumlu önermelerin düz döndürmesi tikel olumludur.

Örnek;

Bütün insanlar canlıdır. (tümel olumlu), döndürmesi;

Bazı canlılar insandır. (tikel olumlu)

Önermelerin her ikisi de doğrudur ve olumludur.⁵⁷

Tümel olumlu önermeler tümel olarak döndürülemez. Çünkü önermenin döndürmesi de aynı sonucu verdiği için bilineni tekrardan başka bir şey değildir.

Örnek;

Her insan konuşandır. (tümel olumlu), döndürmesi;

Her konuşan insandır. (tümel olumlu)⁵⁸

Burada önerme, kaplamsal açıdan eşit olan konu ve yüklemden oluşmuş tümel olumlu bir önermedir. Yani önermedeki “insan” ve “konuşan” lafızları kaplamsal açıdan eşittir. Dolayısıyla tümel olarak döndürüldüğünde yanlış olmasa da aynı sonucu verdiği için tekrardan başka bir şey değildir.

2. Tümel olumsuz önermenin düz döndürmesi:

54 İbrahim Çapak, *a.g.e.*, s. 123.

55 İbrahim Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 131.

56 Tarifler için bkz. Halidi, *Kıfaye*, vr. 8b; Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 90; Ebheri, *İşagoci*, çev. H. Saroğlu, s. 73; Necmettin Pehlivan, “İbn Sina'nın Düz Döndürme Tarihi Hakkında Bazı Tartışmalar”, *Felsefe Dünyası*, sayı: 51, Ankara, 2010, s. 213.

57 Halidi, *Kıfaye*, vr. 9a.

58 Halidi, *Kıfaye*, vr. 9a.

Tümel olumsuz önermeler aynı şekilde tümel olumsuz olarak döndürülür.

Örnek;

Hiçbir insan taş değildir. (tümel olumsuz), döndürmesi;

Hiçbir taş insan değildir. (tümel olumsuz)

Bu önermelerin ikisi de tümel olumsuzdur ve ikisi de doğrudur.⁵⁹

3. Tikel olumsuz önermenin düz döndürmesi:

Bu önermeye hiçbir şekilde itibar edilmez. Çünkü her zaman doğru sonuç vermez.

Örnek;

Bazı canlılar insan değildir. (tikel olumsuz), döndürmesi;

Bazı insanlar canlı değildir. (tikel olumsuz)

Görüldüğü gibi önermenin döndürmesi doğru sonuç vermemektedir. Bazen sonuç doğru olabilir.

Örnek;

Bazı siyah tenliler öğretmen değildir. (tikel olumsuz), döndürmesi;

Bazı öğretmenler siyah tenli değildir. (tikel olumsuz)

4. Tikel olumlu önermenin döndürmesi:

Bunlar da yine kendisi gibi döndürülür.

Örnek;

Bazı canlılar insandır. (tikel olumlu), döndürmesi;

Bazı insanlar canlıdır. (tikel olumlu)

Bu önerme eğer tümel olarak döndürülürse buna da itibar edilmez. Çünkü her yerde ona gerek duyulmaz.⁶⁰

Sonuç

İki veya daha fazla terimle yapılan bir söz olan önerme, kavramları bir araya getirerek onlara bir anlam kazandırması, buradan da kıyasların oluşturulmasına vesile olmasından dolayı mantığın en önemli konuları arasında zikredilmektedir. Diğer bir ifadeyle kavramlar önermeler için, önermeler de akıl yürütmeler (kıyas) için bir ön hazırlık olmaktadır. Biz, yargılarımızı kelimelerle dile getiririz. Dile getirdiğimiz bu yargılar doğru da olabilir, yanlış da. Bu manada önerme, özne, yüklem ve bağdan oluşan tam bir cümledir. Yargılarımızı doğru bir şekilde dile getirebilmemiz, mantığın kuralla-

59 Halidi, *Kifaye*, vr. 9a.

60 Halidi, *Kifaye*, vr. 9a.

rını iyi bilmemize bağlıdır. Mantıkçılar, düşüncenin doğru bir şekilde dile getirilebilmesinin, mantık ilminin kurallarının iyi bilinmesine bağlı olduğunu söylerler. Tek tek kavramların tespit edilmesi, bu kavramların anlamlı bir şekilde bir araya getirilip bir yargıda bulunulması ve daha sonra bu yargılardan kıyasların oluşturulup, doğru ve kesin bir sonucun çıkarılması sadece mantık ilmiyle uğraşanların değil, her türlü ilimle meşgul olanların birinci vazifesidir. Çünkü bir iddianın ispat edilmesi, o iddianın delillerinin doğru ve düzgün bir şekilde ifade edilmesine bağlıdır.

Biz bu makalemizde, mantığın en önemli konularından sayılan önermeleri, bir filozofun veya bir mantıkçının dilinden değil, bir mutasavvıfın kaleminden izah etmeye çalıştık. Buradan şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, mantık ilmi sadece filozofların veya mantıkçıların ilgi alanı değil, kalamcılar, fıkıhçılar ve tasavvufçular gibi mantık dışındaki alanlarda iştigal eden ilim adamlarının da ilgilendiği bir ilim sahasıdır. Müellifimiz, *kifayetü'l-mübtedi et-tahkik fi fenn-i ilmi'l-mantık* adlı mantık risalesinde, mantığın hemen bütün konularına değinmiştir. Makalemizde çalışmasını yaptığımız önermeler içinde, önermelerin kipliği (modalite) konusu hariç, önermelerin diğer bütün konularına değinildiğini görmekteyiz.

Bu manada şahsi kanaatim, mantığın sadece mantıkçıların değil, mantıkçı olmayan ilim adamlarının kaleminden de incelenmesinin bu ilme çok katkı sağlayacağıdır. Çünkü her ilim adamının söyleyeceği farklı şeyler mutlakadır.

Çalışmamızın konusu olan, mutasavvıf Ahmed b. Süleyman el-Halidi'nin önerme anlayışı, bu alana katkı sağlaması düşüncesiyle, değişik alandan bir ilim adamı tarafından kaleme alınmış olması ve onun bu konuda ne söylediğini bilmemiz açısından önemlidir diye düşünüyorum.

Kaynakça

- Aristoteles, *Organon II, Önerme* (çev. H.R. Atademir), İstanbul: MEB Yay., 1996.
 , *Organon III, Birinci Analitikler* (çev. H.R. Atademir), İstanbul: MEB Yay., 1996.
 Bingöl, Abdülkuddüs, *Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı*, İstanbul: MEB Yay., 1993.
 Cevdet Paşa, Ahmet, *Miyar-ı Sedat (Klasik Mantık)* (sad. Hasan Tahsin Feyizli), Ankara: Fecr Yayınevi, 1998.
 Çapak, İbrahim, *Gazali'nin Mantık Anlayışı*, Ankara: Elis Yay., 2005.
 Çüçen, Abdülkadir, *Klasik Mantık*, Bursa: Asa Kitabevi, 2004.
 Ebheri, *İşagoci* (çev. Hüseyin Sarioğlu), İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
 Ebheri, *İşagoci, (Mantık, İşagoci Tercümesi)*, (Terc. Talha Alp), İstanbul: Yasin Yayınevi, 2007.
 Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara: Elis Yay., IV. Basım, 2007.
 Gazali, *Miyaru'-İlm* (neşr. Süleyman Dünya), Kahire, 1961.

-, *Makasidu'l-Felasife* (çev. Cemaleddin Erdemci), Ankara: Vadi Yay., II. Basım, 2002.
- Gelenbevi, *Mizanu'l-Burhan* (Abdünnafi Tercümesi), c. II, İstanbul, 1297.
- Gündüz, İrfan, *Ahmed Ziyaiüddin Gümüştanevi*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1984.
-, *Büyük İslam ve Tasavvuf Önderleri*, İstanbul: Vefa Yay., 1993.
- Halidi, *Kifayetü'l-Mübtedi et-Tahkik fi Fenn-i İlmi'l-Mantık*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 860/1.
- İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler* (çev. Ali Durusoy, M. Macit, Ekrem Demirli), İstanbul: Litera Yay., 2005.
-, *En-Necat* (tahk. Muhyiddin Sabri el-Kürdi), Mısır, h. 1331.
- Kevseri, Mehmed Zahid, *Altun Silsile*, (Terc. M.Vehbi Şahinalp, M.Zahid Kalfagil), İzmir, Baskı: Silm Matbaası, 1982.
- Memiş, Abdurrahman, *Halid el-Bağdadi ve Anadolu'da Halidilik*, İstanbul: Kitabevi, 2000.
- Muhammed Nasih Ece, *er-Risaletü'l-Kübra fi'l-Mantık* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniv. SBE, Sakarya 2011.
- Muslu, Ramazan, *Anadolu'da Tasavvuf Yolları*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara: Vadi Yay., 2009.
- Pehlivan, Necmettin, "İbn Sina'nın Düz Döndürme Tarifi Hakkında Bazı Tartışmalar", *Felsefe Dünyası*, Ankara, 2010, sayı: 51.
- Taylan, Necip, *Anahatlarıyla Mantık*, İstanbul: Ensar Neş, II. Bas., 2008.
- Ural, Şafak, *Temel Mantık*, İstanbul: Çantay Kitabevi, II. Baskı, 1995.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Mantık Tarihi*, İstanbul: İst. Üniv. Ed. Fak. Yay., 1942.